

Анастасія РЯБЧУК

“НЕ ТЕ ЩОБ РАНІШЕ БУЛО КРАЩЕ, ПРОСТО ТЕПЕР ГІРШЕ”: НОСТАЛЬГІЯ ЗА ЧИМ?

Електропоїзд з Києва до Яготина переповнений – саме о сьомій вечора всі повертаються до своїх сіл. Жінки зі спорожнілими торбами – з базарів, чоловіки у комбінезонах – з будівництва. Штовхаються, щоб зайняти ‘сидячі’ місця у вагонах або, принаймні, стати десь біля вікна, адже від спеки і втоми можна зомліти. Одна з жінок зітхає: “Ох, яке ж важке тепер життя”. “І не кажіть, усе таке дороге, а зарплати такі малі,” – підхоплює сусідка. І ось уже дві раніше незнайомі жінки ведуть розмову, немов давні подруги: про ціни на продукти, про те, що вже десять років жодна з них не мала відпустки, і що все тепер “не таке”: і молодь не така, і по телевізору показують не те, і люди “всі якісь злі стали, якісь сердиті”. Розмову підхоплюють інші пасажири, і незабаром уже цілий вагон нарікає на важке життя, лає владу і згадує минуле з “ковбасою за два двадцять”. “Он раніше гуртки для дітей були безкоштовні, а тепер нікуди ж їх не запишеш, бо та ж музична школа стільки коштує...”. “Раніше не треба було думати, чи вистачить зарплати, навіть щось можна було на книжку покласти...” “Раніше і у парках було чисто, і дитячі майданчики були, і стадіони, а тепер скрізь самі смітники...” “Раніше я й журнали передплатував, і книжки читав, а тепер усе дуже дорого, та й часу немає з цієї роботою”. Я зауважую, що можливо, те минуле не було таким уже й добрим, адже і голодомор був, і політичні репресії, та й за дешевою ковбасою у сімдесяті доводилося стояти кілька годин у черзі. Однак відразу ж отримую відповідь від жінки, що почала розмову: “Я й не кажу, що було краще. Це не те, щоб раніше – краще, просто тепер гірше”.

Сама я майже не пам’ятаю радянських часів. Я народилася у 1984-му – році Орвелівської комуністичної антиутопії. Однак уже за рік почалася перебудова, а до першого класу я пішла через тиждень після проголошення незалежності України. Я знаю, що

Радянський Союз був тоталітарною державою без жодної поваги до своїх громадян. Знаю, що моя бабуся пережила голодомор, а дідусь ледь не загинув на фронті. Але я з посмішкою дивлюся фільм “Good bye, Lenin”, і з посмішкою переглядаю фото, де я трирічна стою з червоним прапорцем на першотравневому параді. Я згадую, як бігала здавати татові старі газети в макулатуру і отримувала за них грубий зошит або альбом для малювання. І у тому поїзді я так само з посмішкою підхоплюю розмову, згадуючи, як дивувалася “вічному вогню” (який уже не горить, бо треба економити газ) і раділа каруселям у районному центрі (які тепер розібрали на мелалобрухт), відчуваючи дивну єдність (чи, як хочете, “солідарність”) із людьми, яких я вперше і може востаннє бачу. Але я з ними їду у цій електричці і переживаю з ними ті самі історичні зміни. Я бачу, що цим людям важко. Я знаю, що говорячи про радянське минуле, яке *не було* кращим, вони насправді говорять про своє теперішнє життя, яке *могло бути* кращим.

“Ідеться не про повернення минулого, а про відданість надіям минулого” – писали Горкгаймер та Адорно в “Діалектиці Просвітництва”¹. Недарма лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз колись казав, що хто не сумує за Радянським Союзом, той не має серця, а хто хоче його відновлення – не має розуму. Проблема ностальгії за радянським минулим не є однозначною. Сумувати за минулим і хотіти його повернення, згадувати дешеві продукти чи першотравневі паради і хотіти відновлення колишньої системи – це різні речі. Ностальгія є способом осмислення теперішнього становища, яке для багатьох дійсно не є легким (не мати відпустки декілька років або думати, чи вистачить грошей до наступної зарплати - це явно не ознаки благополуччя). Люди дають не “вічний” образ минулого, а особистий досвід “обходження з ним”². На думку Вальтера Беньяміна, “минуле повністю відійде у спадок людству лише тоді, коли те вивільниться від страждань”.

Спільне минуле, спільний досвід відносної рівності та стабільності за “державного соціалізму” стають основою солідарності для тих, хто нині страждає, а також способом опору системі, де нерівність і нестабільність сприймаються як належне. Але чому тоді люди відчувають “ностальгію за минулим, яке їм не подобалося, коли вони його мали, але за яким вони тепер сумують”³? Жінка з електрички відповіла влучно: минуле не було

“кращим” у абсолютному сенсі, воно лише пересеміюється й ідеалізується як “краще”, виходячи з теперішнього досвіду бідності та страждань. Тут доцільно згадати також слова Сімони Вейль:

“Не можна шукати ліки від бідкування робітників у їхніх правових вимогах. |...| Що можна шукати у їхніх претензіях – так це лише ознаку їхніх страждань. Оскільки їхні вимоги – всі або майже всі – відображають страждання від втрати коренів. Коли вони хочуть контролю над наймом та націоналізацією – це означає, що їх невідступно переслідує страх цілковитого знекорінення, безробіття. Якщо вони хочуть скасування приватної власності – це означає, що їм набридло, що їх приймають на місце роботи як іммігрантів, яких пускають з милості.”⁴

Ностальгія як спосіб осмислення радянського минулого розміщена у часі, у якому відбуваються радикальні зміни. Таким чином вона вказує на можливість альтернатив у майбутньому. Замість того, щоб некритично сприймати нео-ліберальну капіталістичну систему як “єдино можливу” – таку, до якої усім необхідно “адаптуватися” – ностальгія дозволяє створити більш відкрите ставлення до майбутнього як потенційного, ймовірного, бажаного чи небажаного, але *не* необхідного.

Моменти “відкритості”, коли все, що не подобалося, належить до минулого, а всі мрії та надії ще можливі у майбутньому – це моменти революцій: Оксамитової, Помаранчевої... Ганна Арендт говорить про моменти “між минулим і майбутнім”, використовуючи паралель із поезії Рене Шара про “втрачений скарб”, який “за найнепередбачуваніших обставин з’являється раптово, неочікувано, і зникає знову, неначе *fata morgana*”⁵.

Зрада цих подій, “втрата скарбу”, є втратою політичною. Люди, які довірили майбутнє тій чи тій політичній силі, відчувають це, коли кажуть, що їх “зрадили”, що вони “розчарувалися”. Висміювати їх у тому, що вони розчаровані – “А коли ж ви були зачаровані?” – не варто, бо вони таки були “зачаровані”. І бачити цей “скарб” вони могли не лише під час революцій, а й за “реального соціалізму” (де він був щирий): де люди з радістю прибирали вулиці під час суботників, де ветерани війни плакали, коли учні приносили їм квіти, де сім’ї віддавали одяг “Червоному Хресту” на допомогу бідним у Африці.

Сергій Аверинцев зауважує, що хоча він і не міг би назвати комуністичне минуле, як і будь-який інший історичний період, "добрими старими часами", однак також відчуває ностальгію:

"Ностальгію за тим станом людини як типу, коли все у людському світі щось означало, або в гіршому випадку, принаймні хотіло, намагалось, мусило щось означати, коли значиме було можливим".

Інша річ, що вина за "зраду" лежить не лише на політичних лідерах, а й на усіх нас, бо ми зрадили самим собі. Сімона Вейль влучно зауважує, що "ми впали у провалля тоталітарних систем, бо не були на висоті того великого, що народжувалося в нас"⁶. Через те, що "ми не були на висоті", радянське минуле не було "кращим", хоча могло ним бути; теперішнє не є "кращим", хоча могло ним стати. Водночас – бо щось велике таки пробує народитись у нас – "краще" майбутнє можливе. Ностальгія є спробою зберегти те "велике". Звідси – риторичне запитання Славоя Жижека:

"Чи не є справжнім джерелом "Остальгії" (ностальгії за комуністичним минулим) серед багатьох інтелектуалів (і звичайних людей) з колишньої Німецької Демократичної Республіки прагнення не так комуністичного минулого, як того, чим це минуле могло бути, втраченої можливості створити альтернативну Німеччину?"⁷

Нинішній нео-ліберальний дискурс не представляє альтернатив капіталістичному "ринковому" шляху розвитку, тоді як ностальгія є відкритою до колишніх обіцянок і майбутніх можливостей. Вираження свого страждання через звернення до "кращого" (нехай і ідеалізованого) минулого для багатьох пост-радянських громадян є однією з небагатьох можливостей створити відкритіший дискурс економічних і соціальних змін, показуючи "не лише конфлікти, а й альтернативи у просторах, відкритих непевностями та обіцянками пост-соціалізму".⁸

* * *

Електропоїзд з Києва до Яготина переповнений – саме о сьомій вечора всі повертаються до своїх сіл. Жінки зі спорожнілими торбами – з базарів, чоловіки у комбінезонах – з будівництва. Четверо молодих хлопців у робочих комбінезонах, зайнявши

«сидячі» місця, п'ють пиво і лушать насіння, випльовуючи лушпиння прямо під ноги на підлогу. Вони підхоплюють розмову, починають розповідати анекдоти про президента і прем'єра, лаяти олігархів і зітхати, які вони «розчаровані» у Помаранчевій революції. «Як до революції було погано, так щас іще хуже...» – «Як до того на стройці робив, так і щас роблю. Як до того мусорка була на нашій вулиці, так і щас мусорка осталась. А як був Советський Союз, дак мусор убирали, і на роботу не нада було в Київ їздить – і дома робота була...»

До вагону заходить контролер. «Ваші білети, молоді люди!» – звертається він до хлопців. Ті не звертають уваги. Контролер повторює запитання. «А у нас немає білетів!» – сміються хлопці. – «Тоді купуйте!» – «А ми не хочемо!» – «Тоді прийдеться штраф платити!» – «А ми не будемо!» – «Як не будете, то виходьте з вагону, пішки додому підете!» – «А ми не підемо!» Контролер ніяковіє – з таким зухвальством він, напевне, не часто зустрічається, тому й не знає, що робити далі. «Ну хоч встаньте! Тут же люди з білетами стоять, бо місце не хватає... Майте совість. Без білетів – а розсілися! Он бабушки стоять, жінки з дітьми...» – «А ми не встанемо! Ви шо, нас заставите? Ну, попробуйте!» Пасажири мовчать, опутивши очі. Контролер зітхає і йде далі – перевіряти квитки у більш законслухняних пасажирів, а хлопці далі сміються, п'ють пиво і плюються лушпинням.

Чи мають право ці хлопці нарікати на «тяжке життя», лаяти владу і згадувати «добрі старі часи» (про які вони чули від старших родичів), коли «і мусор збирали, і робота була», якщо вони самі сміять у себе під ногами і не платять за проїзд? Як інтерпретувати такий прояв ностальгії? Чи може подібне зухвальство, безвідповідальність та зневага до будь-яких суспільних норм викликати якісь інші почуття, окрім протесту і бажання відмежуватися від такого «радянського» минулого, яке, схоже надовго лишило свій відбиток у ментальності людей?

Чимало науковців говорять про радянський експеримент як непоправну помилку, що створила безліч подібних «хлопців», безліч Поліграфів Поліграфовичів Шарикових з «Собачого серця». Відповідно, закликають перекреслити радянське минуле, заборонити Комуністичну партію – подібно до заборони нацизму та до представлення Голокосту як абсолютного Зла, прояву чогось нерационального, чогось зовнішнього по відношенню до суспільства. Запитання, чи можна прирівнювати комунізм до

нацизму, я залишу іншим дослідникам. Натомість, зупинюся на представленні радянського досвіду як чогось «зовнішнього», чогось, що порушує гармонію та нормальне функціонування суспільства.

Якщо радянське минуле є зовнішнім до нашого нормального функціонування, тоді все просто. Ми мусимо повернути цей «нормальний» стан, а ностальгія за таким минулим неможлива. Так само просто (і так само хибно) представити радянський досвід як «нормальний стан», а теперішнє становище – як «збочення». Тоді ми, звичайно, зрозуміємо ностальгію людей в електричці і навіть зможемо виправдати хлопців, які стали жертвами жорстокого капіталістичного устрою. І репресії, і голодомор, і руйнування церков можна буде виправдати «історичною необхідністю». Проблема лише в тому, що не йдеться про жодне виправдання.

Це есе я писала дуже довго – ніби й знала, що хочу сказати, але не знала як. А от сьогодні переглядала в теленовинах сюжет про святкування столітнього ювілею Леоніда Брежнєва. Там говорили, що люди відчують ностальгію за «соціалізмом часів Брежнєва» і за «стабільністю періоду застою». І тепер, здається, я знаю як закінчити своє есе. Проблема з такою «ностальгією» у тому, що вона суміщає несумісні речі: «соціалізм» і «епоху Брежнєва», «стабільність» і «застій». Ностальгія і солідарність можливі і необхідні тою мірою, якою вони вказують на проблеми та суперечності у нашому суспільстві. Минуле повинне допомагати нам критично осмислювати теперішні зміни, помічати як здобутки так і втрати, розуміти, що завжди є альтернативи (причому не лише «негативні» антиутопії, а й «позитивні» – де навпаки теперішнє становище є «антиутопією»). Водночас вибір між поганим минулим і поганим теперішнім – це не той вибір, який ми повинні робити. Так само ми не повинні вибирати між Гітлером і Сталіном, між американським імперіалізмом і тероризмом. І коли ностальгія стає *вибором* радянського минулого – це означає, що люди не бачать у сучасному позитивних альтернатив, і нашим завданням є ці альтернативи створити.

ПРИМІТКИ:

¹ Horkheimer, M. and Adorno, T. (1972) *Dialectics of Enlightenment*. London: Verso. P.XV.

- ² Беньямін, В. (2002) *Вибране*. Львів: Літопис. С. 48.
- ³ Kotz, D. and Weir, F. (1997) *Revolution from above: the demise of the Soviet system*. London: Routledge. P.221.
- ⁴ Вейль, С. (1998) *Укорінення. Лист до клірика*. К.: Дух і Літера. С. 45.
- ⁵ Арендт, Х. (2002) *Між минулим і майбутнім*. К.: Дух і Літера.
- ⁶ Вейль, С. (ibid.) С.81.
- ⁷ Žižek, S. (2005)
- ⁸ Stenning, A. (2005) Re-placing work: economic transformations and the shape of a community in a post-communist Poland. *In: Work, Employment and Society*, 19 (2). P.237.